

## АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЕВТАНАЗІЇ В УКРАЇНІ

## THE ACTUAL ASPECTS OF LEGALIZATION OF EUTHANASIA IN UKRAINE

Дзюбенко О.Л., к.ю.н., доцент,  
доцент кафедри міжнародних відносин

Київський національний університет культури і мистецтв

Стаття присвячена доведенню необхідності легалізації евтаназії в Україні, надано власні пропозиції щодо підстав і процедури евтаназії через призму аналізу національного законодавства, дослідження й узагальнення найбільш відомих позицій науковців і юристів-практиків щодо розуміння ними змісту права на життя та окремих питань евтаназії, а також аналізу законодавства країн, у яких евтаназія є законною.

**Ключові слова:** евтаназія, легалізація евтаназії, узаконення евтаназії, право на життя, право на смерть.

Статья посвящена доказательству необходимости легализации эвтаназии в Украине, внесены собственные предложения относительно оснований и процедуры эвтаназии через призму анализа национального законодательства, исследования и обобщения наиболее известных позиций ученых и юристов относительно понимания ими содержания права на жизнь и отдельных вопросов эвтаназии, а также анализа законодательства стран, в которых эвтаназия является законной.

**Ключевые слова:** эвтаназия, легализация эвтаназии, узаконивание эвтаназии, право на жизнь, право на смерть.

The article is devoted to the necessity of legalization of euthanasia in Ukraine with its own proposals on the grounds and procedure of euthanasia through the prism of the analysis of national legislation, research and synthesis of the most well-known positions of scientists and practicing lawyers regarding their understanding of the content of the right to life and particular issues of euthanasia, as well as analysis of the legislation of the countries

Thus, the norms of the Constitution of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, as well as the Fundamentals of Ukrainian Health Law, which guarantee the right of every person to life and prohibit the implementation of euthanasia, including medical workers in particular, are analyzed.

It was found out that in the scientific literature, according to the criterion of the method of implementation of euthanasia distinguish active euthanasia (application to the incurable patient of special means or other actions that entail a quick and painless death) and, accordingly, passive (termination of the provision of a medical care aimed at extending the life help that accelerates the onset of natural death). Active euthanasia is legalized in Belgium, the Netherlands, Switzerland, some US states, Luxembourg, Canada. Passive euthanasia, in turn, exists in other countries, including in European countries. In this case, the euthanasia procedure in the Netherlands and Belgium has been investigated.

The official World Health Organization data on the number of suicides in the world has been investigated, according to which around 800,000 people die every year in the world with suicide. In this case, the risk group includes cases where the opportunity to overcome stressful situations in life, such as: financial problems, dissolution of relationships or severe illness, are lost. According to official data from the Public Health Center of the Ministry of Health, in Ukraine in 2017 suicide caused the death of almost 6.5 thousand people. The statistics indicated directly indicate that one of the causes of suicide is a serious illness, and that is why people are forced by the unbearable pain and inability to take advantage of the right to euthanasia, to deprive themselves of their own lives and, consequently, to exercise their right to death.

It is worth paying attention to the fact that on September 4, 2018, the petition for the legalization of euthanasia (No. 22/023919-ep) was registered on the official Internet representation of the President of Ukraine "Electronic Petitions".

The analysis of the legislation of countries where legalization of euthanasia and official statistics on latent euthanasia have made it possible to conclude that the Law on euthanasia, which should legitimize euthanasia, should be adopted in Ukraine. At the same time, the article outlines author's own suggestions on the grounds and procedures of euthanasia in Ukraine.

**Key words:** euthanasia, legalization of euthanasia, legalization of euthanasia, right to life, right to death.

Кожна людина має невід'ємне право на життя, адже життя є найвищою соціальною цінністю, а право на життя визнається найголовнішим правом людини. Так, відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Водночас ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини (ст. 27 Конституції України) [1]. Так, право на життя закріплене також у ст. 281 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України та визнається найважливішим немайновим правом фізичної особи, що забезпечує її природне існування, крім того, фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав (ч. 3 ст. 269 ЦК України). Життя є особистим немайновим благом, яке охороняється цивільним законодавством (ч. 1 ст. 201 ЦК України) [2]. Проте, на нашу думку, неможливість скористатися правом на смерть є безпосереднім порушенням права на життя, неможливістю його реалізації, яке не може бути обмежене державою.

Дослідженню окремих питань евтаназії присвячувала свої праці низка вчених, серед яких – Д. Бондаренко, С. Бородін, Т. Вергелес, В. Ворона, В. Глушков, В. Гришук, Ю. Дмитрієв, М. Малєїна, А. Маліновський, О. Мірошніченко, С. Рудева, В. Селіванов і деякі інші науковці.

**Метою статті** є доведення необхідності прийняття Закону України «Про евтаназію» й надання власних про-

позицій щодо підстав і процедури евтаназії на основі комплексного дослідження поняття евтаназії в законодавстві України; позицій учених, які вивчали зміст права на життя й окремі питання евтаназії, а також аналізу зарубіжного досвіду країн, у яких легалізована евтаназія.

Сьогодні питання про легалізацію евтаназії залишається актуальним як в Україні, так і в багатьох країнах світу, а тому й досі точиться низка дискусій і, відповідно, проводяться дослідження серед філософів, науковців, юристів-практиків щодо історії виникнення евтаназії, її видів, підстав і процедури. З огляду на велику чисельність самогубств в Україні через неможливість терпіти страждання від невиліковної хвороби та відсутність коштів на лікування (латентна евтаназія), а також досвід зарубіжних країн, у яких евтаназія легалізована вже понад 15 років, в Україні є потреба легалізувати евтаназію, але при цьому врахувати та проаналізувати всі обставини й умови для отримання дозволу пацієнтів на евтаназію.

Стаття 281 ЦК України гарантує кожній фізичній особі право на життя. Так, фізична особа має невід'ємне право на життя. Водночас фізична особа не може бути позбавлена життя [2].

Право на життя, на думку Я. Мельника, є особистим немайновим правом фізичної особи щодо володіння та користування незабороненим законом способом власним життям, а також захисту власного життя й життя інших осіб у межах, що передбачені законодавством [3].

При цьому слушною є позиція П. Березіна, який вважає, що право на життя має декілька аспектів, у тому числі право на збереження життя і право на розпорядження життям [4, с. 8]. Водночас ч. 4 ст. 281 ЦК України закріплює положення, відповідно до якого забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя [2]. Разом із тим ч. 1 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я зобов'язує медичних працівників надавати медичну допомогу в повному обсязі пацієнту, який знаходиться в невідкладному стані. Активні заходи щодо підтримання життя пацієнта припиняються в разі, якщо стан людини визначається як незворотна смерть [5].

Указана норма дає підстави стверджувати, що медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу до фактичної смерті пацієнта, виключаючи при цьому можливість здійснення медичним працівником евтаназії навіть при важкому стані пацієнта, який супроводжується стражданнями, нестерпними болями та муками останнього. При цьому заборона медичним працівникам здійснювати евтаназію закріплена в ч. 7 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я [5].

Аналізуючи чинне законодавство та позиції вчених щодо розуміння ними змісту права на життя, можемо констатувати, що актуалізується необхідність дослідження евтаназії як можливості реалізації права на життя через можливість ним розпоряджатися, тобто права на власний розсуд фізичної особи самостійно обирати власну смерть у разі наявності невиліковної хвороби, яка призводить до страждань.

Дефініція поняття «евтаназія» закріплена в ч. 7 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Так, евтаназією є навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [5].

У науковій літературі за критерієм способу здійснення евтаназії розрізняють активну евтаназію та, відповідно, пасивну. Так, активна евтаназія – це проведення будь-яких дій, введення лікарських засобів, які прискорюють смертельний результат, тобто застосування до невиліковного хворого спеціальних засобів чи інших дій, що тягнуть за собою швидке й безболісне настання смерті. Пасивна евтаназія, у свою чергу, – це незастосування засобів і невиконання лікарських маніпуляцій, які б підтримували певний час життя важкохворого пацієнта, тобто припинення надання спрямованої на продовження життя медичної допомоги, що прискорює настання природної смерті [6, с. 325].

Дискусії щодо необхідності легалізації евтаназії в Україні досі тривають як серед юристів, так і серед філософів і теологів, однозначно правильного рішення досі досягнути не видавалося можливим. Питання легалізації евтаназії в Україні є надзвичайно важким і потребує низки досліджень, адже дозвіл на евтаназію тягне незворотні наслідки як для самої людини, так і для її родичів і близьких.

У 20-х рр. минулого століття А. Коні визнавав допустимість евтаназії у виняткових випадках, серед яких називав такі: свідоме і стійке прохання хворого; неможливість полегшити страждання хворого відомими засобами; точна, безсумнівна доведеність неможливості врятувати життя, що встановлена колегією лікарів за обов'язковою одностайності; попередження органів прокуратури [7, с. 226].

Так, як правильно зазначає А. Малиновський, відмовляючи людині у праві на смерть, держава й суспільство тим самим обмежує її у свободі [8, с. 54]. Дійсно, аналізуючи вказану позицію автора, можна дійти висновку, що неможливість реалізувати рішення щодо настання власної смерті обмежує людину у свободі її вибору, вибору життя або смерті.

Крім того, варто відзначити, що смерті бажають, як правило, ті люди, які не мають сил через важкі хвороби, втрату близьких, важкі життєві обставини жити далі.

Із цього приводу слушною є позиція М. Маленіної, яка доводить, що найвищою цінністю є реальне благополуччя людини. Не кожен має сил лежати паралізованим, обходитися без сторонньої допомоги, відчувати постійний і нестерпний біль [9, с. 58].

Варто враховувати також і медичний аспект досліджуваної проблематики. Якщо безнадійно хворого («безнадійність» стану якого визначається з урахуванням суб'єктивно-індивідуальних обставин і статистики рівня смертності серед пацієнтів з аналогічним діагнозом) чекає важка, нестерпна, мученицька й недалека (в конкретно визначений термін) смерть, евтаназія дійсно може виступати як останній засіб припинення страждань хворого [10, с. 14–15].

Досліджуючи питання евтаназії як способу реалізації людиною права на життя, варто врахувати зарубіжний досвід і проаналізувати законодавство країн, у яких легалізована евтаназія.

Активна евтаназія легалізована в Бельгії (з 2002 року), Нідерландах (із 2002 року), Швейцарії (в деяких закладах можна зробити евтаназію навіть для іноземців), деяких штатах США, Люксембурзі (з 2009 року), Канаді (з 2016 року). Пасивна евтаназія, у свою чергу, існує в інших країнах, включаючи країни Європи, зокрема Німеччину, Іспанію, Францію, Албанію, Ізраїль [11].

Досліджуючи законність евтаназії в зарубіжних країнах, необхідно особливу вагу звернути на аналіз самої процедури евтаназії.

Так, у Нідерландах у квітні 2001 року прийнятий Закон про припинення життя за бажанням чи допомогою в самогубстві (набув чинності 01.01.2002), який дозволяє відкрито виконувати як самогубство за допомогою лікаря, так і добровільну активну евтаназію [11]. Цим законом установлюються обов'язкові для виконання лікарями критерії, за яких існує можливість здійснення евтаназії. Лікар зобов'язаний:

- переконатися, що прохання пацієнта добровільне й обдумане;
- упевнитися, що страждання пацієнта нестерпні й немає жодної перспективи поліпшення стану його здоров'я;
- інформувати пацієнта про його стан на цей момент і про подальший прогноз;
- проконсультуватися ще хоча б із одним незалежним фахівцем, який повинен оглянути пацієнта й дати письмовий висновок;
- надати належне медичне обслуговування й увагу під час здійснення евтаназії [12, с. 460].

У Бельгії, у свою чергу, право на евтаназію мають особи, які досягли вісімнадцятирічного віку, а якщо пацієнт не в змозі висловити своє прохання про евтаназію, це прохання може бути висловлене іншою особою [13]. Крім того, пацієнт, який страждає на невиліковну хворобу, повинен двічі подати відповідну заяву, засвідчену нотаріусом. Ця заява розглядається спеціальною комісією протягом трьох місяців. Водночас комісія перевіряє всю медичну документацію, хід лікування, з'ясовує, чи дійсно відсутні методики, які б могли покращити стан пацієнта, якщо нічого зробити неможливо, комісія складає висновок, який згодом розглядається судом. Виключно суд надає остаточний дозвіл пацієнту на евтаназію. При цьому варто зазначити, що пацієнт має право відмовитися від евтаназії. Евтаназія в Бельгії коштує приблизно 4000 євро. При цьому більш ніж у 200 аптеках Бельгії продають спеціальних набір для здійснення евтаназії, рецепт на який можна отримати виключно в лікаря з чіткою дозою речовини [11].

У Швеції, Фінляндії і Швейцарії пасивна евтаназія шляхом «припинення безкорисної підтримки життя» не вважається протизаконною. У Японії 25 травня 1995 року районний суд м. Йокогами визнав винним лікаря в убивстві невиліковно хворого раком пацієнта, котрий повинен був померти через декілька днів, і засудив до двох років

позбавлення волі умовно. Проте згодом суд перерахував умови, за яких евтаназія в Японії може бути дозволена [13].

Проведений аналіз свідчить, що евтаназія є законною в багатьох країнах світу за наявності низки обов'язкових умов.

Евтаназія, на нашу думку, – це можливість реалізувати право на життя. Проте, враховуючи високий рівень корупції в Україні та можливість використання евтаназії зацікавленими особами як «узаконеного» вбивства (при цьому причини можуть бути різними: прийняття або усунення від спадщини, усунення конкурентів у бізнесі, помста тощо), варто дуже чітко викласти в законі обов'язкові умови та процедуру евтаназії.

У науковій літературі ведеться багато дискусій щодо необхідності легалізації евтаназії. Так, прихильники евтаназії пропонують такі умови проведення евтаназії:

- неможливість наявними сьогодні способами і прийомами медицини вилікувати хворого, полегшити його страждання;
- усвідомлене, наполегливе, неодноразове прохання хворого про проведення евтаназії;
- проведення консилиуму фахівців-медиків за умови одноголосного підтвердження думки про неможливість урятувати або полегшити страждання хворого;
- інформування родичів хворого;
- рішення суду про можливість застосування евтаназії [6].

При цьому хворий має бути проінформований про всі наслідки евтаназії, буди здатним усвідомлювати свої дії та керувати ними і приймати таке рішення добровільно за власною волею.

Як правильно зазначає юрист-практик Юрій Усманов, із думкою якого ми погоджуємося, легалізація евтаназії повинна пройти низку наукових, законодавчих фільтрів, які встановлять правила, конкретні критерії та випадки, коли таке право може бути реалізоване. Адже, легалізуючи повністю чи частково вже наявне (в латентній формі) явище, Україна зробить крок уперед до розбудови демократичної та правової держави. При цьому автор наголошує на тому, що процес легалізації евтаназії повинен бути поступовим і багатовекторним. Крім того, необхідно не лише створити правову норму, а й забезпечити чіткий механізм реалізації евтаназії в Україні [13].

Досліджуючи окремі питання евтаназії, необхідно, на нашу думку, проаналізувати статистику самогубств у світі загалом та в Україні зокрема. Так, на офіційному сайті Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) зазначено, що приблизно 800 тисяч людей щорічно в усьому світі закінчують життя самогубством, при цьому більше ніж 79% самогубств у світі відбулися у 2018 році в країнах із низьким і середнім рівнем доходів. Водночас до групи ризику, як уважає ВООЗ, належать випадки, коли втрачається можливість подолати стресові ситуації в житті, такі як фінансові проблеми, розірвання стосунків або важка хвороба [15].

Крім того, на офіційному веб-сайті Центру громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я, зазначено, що за останні 45 років кількість самогубств у всьому світі збільшилася на 60%, при цьому кожні 40 секунд на нашій планеті хтось позбавляє себе життя. В Україні у 2017 році самогубство стало причиною смерті майже 6,5 тисяч людей [16].

Указана статистика безпосередньо свідчить про те, що однією з причин самогубств є важка хвороба, а тому люди вимушені через нестерпний біль і неможливість скористатися правом на евтаназію самостійно позбавляти себе життя, а отже, і реалізовувати своє право на смерть.

Варто звернути увагу на те, що на офіційному інтернет-представництві Президента України «Електронні петиції» 4 вересня 2018 року була зареєстрована петиція про необхідність легалізації евтаназії (№ 22/023919-еп).

Так, автор петиції Є. Шуміхін наголошує на необхідності розробити закон «Про евтаназію», який повинен регламентувати активну евтаназію у випадках, коли життя індивідуума стає нестерпним, а підтримка життєвих функцій недоцільна. Людина, на думку Є. Шуміхіна, має право на життя, а не обов'язок на муки, залучаючи в страждання широке коло рідних і близьких. Евтаназія – останній прояв турботи й поваги, яке держава та суспільство можуть віддати людині [17]. Варто зазначити, що вказана петиція набрала 81 голос із необхідних 25000, проте наявність петиції та її підтримка безпосередньо свідчить про розуміння необхідності прийняття закону «Про евтаназію» громадянами України.

Життя людини є найвищою соціальною цінністю, яке охороняється державою, проте лише сама людина має вирішувати, спроможна вона страждати й чекати смерті, яка неминуче настане, чи матиме вибір полегшити біль та обрати смерть. Проведений аналіз окремих питань евтаназії й зарубіжний досвід дають можливість зробити висновок про необхідність прийняття в Україні закону «Про евтаназію», який має чітко встановлювати підстави і процедуру евтаназії.

Так, на нашу думку, скористатися правом на евтаназію мають виключно повнолітні дієздатні фізичні особи за наявності відповідних підстав і дотримання обов'язкової процедури.

Так, обов'язковою підставою має бути наявність у повнолітньої дієздатної фізичної особи невиліковної хвороби, яка завдає страждання й нестерпний біль. При цьому для отримання права на евтаназію необхідно дотримуватися певної процедури та мати обов'язкові документи, а саме:

- висновок консилиуму лікарів закладу охорони здоров'я, в якому знаходиться пацієнт, який має намір отримати дозвіл на евтаназію. У висновку мають бути зазначені такі відомості: діагноз пацієнта, стан здоров'я, повний перелік проведених аналізів з відповідними показниками, хід лікування та його наслідки. Указаний висновок має бути підписаний усіма членами консилиуму та завірний підписом головного лікаря установи, в якій пацієнт проходить лікування;
- висновок психіатра про усвідомлення особою наслідків і безповоротності евтаназії та дійсне бажання настання особою власної смерті;
- відеозвернення особи на електронному носії, в якому пацієнт дає згоду на евтаназію і стверджує про добровільність такого рішення, його усвідомлення й бажання настання наслідків у вигляді власної смерті;
- власноруч написана заява до спеціально створеної комісії лікарів про отримання права на евтаназію, завірена нотаріально. Якщо внаслідок фізичної вади або хвороби фізична особа не може власноручно написати й підписати заяву, відповідно до пункту 6 глави 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, заяву підписує інша фізична особа, нотаріус установлює особу громадянина, що бере участь у нотаріальній дії, й особу громадянина, який підписався за нього [18]. При цьому до такої заяви не можуть бути застосовані правила частини 1 статті 1252 ЦК України «Посвідчення заповіту іншою посадовою, службовою особою» з метою виключення корупції та максимального дотримання права пацієнта на евтаназію.

Перераховані документи мають бути подані до спеціально створеної комісії, яка має складатися з провідних лікарів регіону, в якому проходить лікування або зареєстрований заявник. Комісія, на нашу думку, після ознайомлення з поданими документами, але не пізніше 30 днів з дня розгляду заяви має більшістю голосів прийняти одне з трьох рішень: а) надати дозвіл на евтаназію; б) відмовити в задоволенні заяви про отримання дозволу на евтаназію; в) провести додаткове обстеження пацієнта

в разі невпевненості в його діагнозі або правильному ході його лікування. Свою позицію комісія виносить у відповідному рішенні, яке підписують голова, секретар і всі члени комісії.

У разі позитивного рішення комісії заявник із відповідними документами звертається до суду в порядку окремого провадження й після отримання рішення суду про дозвіл на евтаназію може звернутися до закладу, в якому проходить лікування, для реалізації свого права на смерть. При цьому лише лікар має право виконати рішення суду шляхом введення ін'єкції, яка призведе до смерті пацієнта або припинення лікування останнього. Важливо особливо увагу звернути на те, що на будь-якому етапі заявник може відкликати свою заяву, а в разі наявності рішення суду про надання дозволу на евтаназію відмовитись від його реалізації.

Легалізація евтаназії має призвести до змін у законодавстві України. Так, на нашу думку, *в разі прийняття Закону України «Про евтаназію» необхідно внести такі зміни в чинні нормативно-правові акти.*

По-перше, частину 4 статті 281 ЦК України викласти в новій редакції: «Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя, окрім рішення суду про задоволення права на евтаназію».

По-друге, статтю 2 «Судовий збір не справляється за подання» Закону України «Про судовий збір» від 8 липня 2011 року доповнити пунктом 17: «Заяви про вдачу дозволу на евтаназію».

По-третє, частину 2 статті 293 Цивільного процесуального кодексу України «Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:» доповнити пунктом 12:

«Надання особі права на евтаназію». Крім того, розділ IV «Окреме провадження» Цивільного процесуального кодексу України доповнити главою 14 «Розгляд судом справ про надання особі права на евтаназію».

По-четверте, частину 1 статті 53 Основ законодавства України про охорону здоров'я викласти в такій редакції: «Медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу в повному обсязі пацієнту, який перебуває в невідкладному стані. Активні заходи щодо підтримання життя пацієнта припиняються, якщо стан людини визначається як незворотна смерть або після набрання законної сили рішенням суду про право на пасивну евтаназію». Водночас частину 7 указаної статті виключити.

Підводячи підсумки дослідження, варто акцентувати увагу на тому, що життя людини є найвищою соціальною цінністю, яке охороняється державою, проте лише сама людина має вирішувати, спроможна вона страждати й чекати смерті, яка неминуче настане, чи матиме вибір полегшити біль та обрати смерть [19, с. 396]. Людина, її життя є найвищою цінністю, а отже, держава має гарантувати забезпечення прав людини на гідне життя, честь, гідність і водночас смерть. Лише сама людина повинна вирішувати, якими правами скористатися, в тому числі правом на розпорядження своїм життям, а держава через прийняття відповідного закону з чітко визначеними підставами та процедурою евтаназії повинна забезпечити людині реалізацію цього права, оскільки евтаназія припиняє страждання й муки людини, дає можливість законно, не здійснюючи самогубства, гідно припинити власне життя за власною волею.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. ВВР України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. ВВР України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Мельник Я.І. Право на життя: поняття, зміст та законодавче закріплення у національному правопорядку державних утворень на території України. URL: [http://rda.if.ua/n/viddil\\_nadzvyhajnyh\\_sytuacij/2013/12/10/3073/view](http://rda.if.ua/n/viddil_nadzvyhajnyh_sytuacij/2013/12/10/3073/view).
4. Березін П. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи як уособлення захисту прав і основних свобод людини в сучасній Україні. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. 2011. № 86. С. 7–10.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. ВВР України. 1993. № 4. Ст. 19.
6. Стеценко С.Г., Сеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України: підручник / за заг. ред. д. ю. н., проф. С.Г. Стеценка. Київ: Всеукраїнська асоціація видавників «Правова єдність», 2008. 507 с.
7. Хімченко С.А. Доктринальний підхід до проблеми легалізації евтаназії в Україні. Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць. Одеса, 2010. № 55. С. 225–233.
8. Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? Российская юстиция. 2002. № 8. С. 51–55.
9. Маленина М.Н. О праве на жизнь. Советское государство и право. 1992. № 2. С. 57–61.
10. Бондаренко Д.Ю., Шапенко Л.О. Евтаназія: реалізація права на смерть чи порушення права на життя. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 24. Том 1. С. 13–17.
11. Эвтаназия: за или против? URL: <https://evtanazija.ru/v-kakix-stranax-razreshena/>.
12. Мірошниченко О.А. Евтаназія та право людини на життя у міжнародному та національному праві. Форум права. 2012. № 3. С. 459–464.
13. Эвтаназия и закон: где и почему её разрешают. URL: <http://www.temadnya.ru/spravka/30apr2002/1290.html>.
14. Усманов Ю. Евтаназія – право на смерть: за чи проти. Офіційна сторінка проекту «Правові консультація». URL: <https://www.pravoconsult.com.ua/evtanaziya-pravo-na-smert-za-chi-proti/>.
15. Офіційний веб-сайт Всесвітньої організації охорони здоров'я. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/suicide>.
16. Офіційний веб-сайт Центру громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я. URL: <https://phc.org.ua/news/show/kozhni-40-sekund-u-sviti-vid-samogubstva-gine-odna-lyudina>.
17. Офіційне інтернет-представництво Президента України «Електронні петиції». URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/23919>.
18. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверж. Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5. Офіційний вісник України. 2012. № 17. Ст. 632.
19. Дзюбенко О.Л. Евтаназія як спосіб реалізації права на життя. Правові, управлінські та економічні аспекти трансформації сучасного громадянського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 25 березня 2016 р.). Київ: КНУКІМ, 2016. С. 394–396.